

Юрій Мицик Іван Виговський

* * *

Незалежна Українська держава не виникла, як вважає дехто, у 1991 р., а відродилася! Ми маємо за собою не тільки темний період іноземного панування, але й часи власної самостійної держави (Антська держава, Київська Русь, Галицько-Волинське королівство, Запорізька Січ, Гетьманщина, УНР і ЗУНР, Карпатська Україна). До створення Української козацької держави — Гетьманщини, що виникла внаслідок Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр., має безпосереднє відношення Іван Виговський, сподвижник Богдана Хмельницького, а потім і гетьман. Йому довелося діяти у надзвичайно тяжких умовах, він спрямував усю свою енергію на захист незалежної Української держави, але врешті-решт зазнав поразки. Життя й діяльність Івана Виговського неможливо було вивчати в підколоніальній Україні, а тепер, коли це стало можливим, не припиняються не тільки наукові, але й політичні дискусії довкола його постаті.

Спробуємо ж розібратися у примхливій долі цієї неординарної особистості.

* * *

Гетьман України Іван Виговський (початок XVII ст. — 1664 р.) походив із старовинного роду української православної шляхти, гніздо якої було у с. Вигові Овруцького повіту Київського воєводства. Звичайно вважається, що цей рід був відгалуженням роду Лучичів і тому його часто називали родом Лучичів-Виговських. Так, 28.02.1633 р. у Кракові король підтвердив право Виговських-Лучичів на Скочковську землю в с. Вигові. В універсалі Івану Виговському, уже екс-гетьману, на Барське староство (1659 р.) король Речі Посполитої Ян Казимир пов'язує його рід із династією знаменитих князів Глинських.¹

¹ Найвизначнішим представником останнього був Михайло Глинський (помер 1534 р.) — видатний державний діяч Великого князівства Литовського, котрий знаходився на службі німецького імператора Максиміліана, потім у Альбрехта Саксонського та ін., був правою рукою великого князя литовського Олександра, а по смерті Олександра підняв у 1508 р. останнє значне повстання української та білоруської православної шляхти проти Польсько-Литовської держави. Зазнавши поразки, Глинський емігрував до Московії, де теж активно займався політичною діяльністю. Його племінниця

Однак у світлі інших генеалогічних досліджень пов'язання Виговських з Глинськими навряд чи має під собою реальний ґрунт. Очевидно, Виговські беруть початок від Болшуна (Чорногуба) або Коркошка — вихідців з орди, котрі прибули в Україну в часи київського князя Володимира Ольгердовича або великого князя литовського Витовта (кінець XIV — перша третина XV ст.) й стали родоначальниками Болсуновських, Давидовичів-Виговських, Лучичів-Виговських та ін. За короля Стефана Баторія у 1583 р. Виговські отримали привілей на підтвердження їхніх віковічних «добр» і на звільнення їх від служби. Отже, Виговські були дрібними українськими шляхтичами, і мав цілковиту рацію незнаний автор польськомовної «Віршованої хроніки» (1682), коли відзначав:

Цей Виговський, хоч був не з панів, але
шляхтич з народження,
Віри грецької, Вига чи Вишинка старого
ймення,
Руська кість, хоч польське м'ясо.

Олена стала дружиною великого князя московського Василя III і матір'ю першого московського царя Івана I V.

Родовим гербом Виговським був досить поширений в Речі Посполитій і зокрема в Україні герб «Абданк», зображення якого нагадує якір. Пізніше герб було доповнено за заслуги Івана Виговського уже як гетьмана.

Король Ян Казимир своїм універсалом-привілеєм від 4 червня 1659 р., даючи гетьману у володіння містечко Любомль, одночасно вніс важливі корективи у родовий герб: «до давнього гербу його дому, «Абданк» названого, додаємо герб Польського королівства, орла білого і пурпурним полі, під покриттям; за криваву відвагу і (його) ув'язнення — герб звичайний руських князів, тобто рицаря, котрий сидить на коні і пронизує (списом) змія, дозволяємо; а за те, що він бунтівників, котрі цьому (Гадяцькому) миру з нами та Річчю Посполитою ухваленому є супротивними, щасливо громить і приборкує, герб лев жовтий, який у лапах тримає оголений меч, у зеленому полі, а до давнього титулу Львосерд Виговський приписуємо. Врешті... особливий герб литовських князів «Погоня»... додаємо, а герб його стародавній Абданк в середині цих чотирьох згаданих гербів має залишатися... Цього герба ніхто не має права вживати, тільки сам згаданий вельможний наш гетьман з батьком та своїми рідними братами, уродженими Данилом та Костянтином Виговськими, також нащадки його обох статей»(5).

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський, син Гната чи Івана, онук Івана Виговського, служив у св. Петра Могили — видатного церковного і культурного діяча України, київського митрополита у 1632–1647 рр. Остапу Виговському належало містечко Гоголів на території сучасної Полтавщини, де, можливо, й народився майбутній гетьман. Деякі автори вказують на село Руду (Рудку, Рудню) біля Жидачева саме як на родовий маєток Виговських і згадують народний переказ про слова гетьмана: «Продам Бар і Руду і заграю ляхам в дуду!» Однак скоріш за все Руда була придбана Виговським-гетьманом пізніше, тим більше, що Бар був даний йому королем Яном Казимиром уже після того, як він склав гетьманську булаву.

Батько майбутнього гетьмана був людиною активною, він підтримував зв'язки з Адамом Киселем, який у першій половині XVII ст. боровся проти дискримінації Православної церкви, а також брав участь у діяльності луцького Хрестовоздвиженського православного братства. А в роки Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр. Остап Виговський осів у Києві і став намісником київського замку. На схилі життя він прийняв чернечий постриг під іменем Йосифа і перебував у Любомлі, що є цілком логічним (його син Іван, уже

колишній гетьман, був любомльським старостою). Дружиною Остапа Виговського й матір'ю майбутнього гетьмана була Олена Ласко, українська православна шляхтянка². Від шлюбу Остапа Виговського та Олени Ласко народилося троє синів: Іван, Данило, Костянтин — і три дочки. (Можливо, були ще діти у цьому шлюбі, але, очевидно, вони померли малолітніми.)

Тіткою майбутнього гетьмана, сестрою батька чи матері, була Олександра — ігуменя Свято-Михайлівського жіночого монастиря у 1656 р.

Брат гетьмана Данило в роки Національно-визвольної війни був бихівським полковником та наказним гетьманом під час походу українського війська проти Речі Посполитої 1655 р., а також в роки гетьманату старшого брата. Саме він взяв Люблін 15 жовтня 1655 р. На початку 50-х рр. XVII ст. Данило одружився з дочкою Богдана Хмельницького Катериною. Він відзначився і як дипломат: вів переговори з трансільванським послом Ф. Шебеші та московським послом Ф.

² Відомо, до речі, про одного з представників цього роду, ченця Петронія Ласко, котрий був слугою А. Киселя і його посланцем до Богдана Хмельницького; інший з роду Ласка брав участь у Конотопській битві на боці Виговського.

Бутурліним. 30.05.1659 р. король Ян Казимир своїм універсалом-привілеєм підтвердив його, а також дружини та дітей права на володіння м. Смілою та іншими маєтностями, серед яких Костянтинів, Бакли, Орловець, Ольховець у Білоцерківському старостві, В'язівок і Тарасівку у Корсунському старостві (король умисно називав полки Гетьманщини староствами, підкреслюючи їхню належність до Речі Посполитої). Додамо, що до 1648 р. все ці маєтності належали С. Конецпольському, а потім частина з них, насамперед Сміла і В'язівок, були у володінні гетьманича Тимоша Хмельницького — брата дружини Д. Виговського. Данило загинув у 1659 р., потрапивши у полон до російських військ. Його піддали жорстоким тортурам: залили розпеченим свинцем очі, і він прийняв мученицьку смерть. Щоб залякати потенційних противників Москви, його тіло було видано Юрію Хмельницькому і привезено для поховання у Суботів.

Однак деякі джерела говорять, що Данило Виговський помер від ран на шляху до сибірського заслання. Його дружина Катерина Хмельницька-Виговська вийшла потім заміж за майбутнього гетьмана Павла Тетерю, син Юрій загинув молодим під час Хотинської битви 1673 р., а другою син, Василь, служив київським міським регентом.

Другий брат Івана Виговського, Костянтин, служив спочатку Адамові Киселю, а потім перейшов на бік повстанців, обіймав посади пінського й турівського полковника у 1658–1659 рр., генерального обозного, підскарбія «Великого князівства Руського», мужньо бився з московитами за визволення Києва у 1658 р. Костянтин був одружений з княжною Мещерською, дочкою багатого смоленського діди́ча, князя Івана Мещерського і Тетяни Полубинської³. Брат дружини Костянтина Іван Мещерський (Мещерин) був високоосвіченою людиною, служив королеві Речі Посполитої Владиславу IV, представляв його інтереси при дворі баварського князя Філіпа Вільгельма, воював проти Франції у складі баварських військ. У часи гетьманату Виговського Мещерський став ченцем Києво-Братського монастиря під іменем Йосифа, потім чернігівським архімандритом, навіть був одним з претендентів на митрополичий престол по смерті Сильвестра (Косова).

³ За твердженням деяких авторів, дружиною К. Виговського була дочка пінського маршалка Лукаша Сельського, але це маловірогідно, принаймні тут може йти тільки про перший шлюб.

Сам же Костянтин Виговський був біля брата-гетьмана і після його відставки, це він повідомив білоруського мемуариста Василя Рудовича про те, що його брата Данила закатували московити. Він також підтримував міцні контакти з дияконом зі Слуцької землі Варлаамом Філіповичем. Пізніше Костянтин, очевидно, постригся у ченці.

Як вже згадувалося, в Івана Виговського було також дві сестри. Одна з них, Тетяна, вийшла заміж за шляхтича Івана Боглевського (Боклевського), власника Глинського та Княжої Луки. (З роду Боклевських походить, між іншим, видатний художник — ілюстратор «Мертвих душ» Миколи Гоголя.) Вона, очевидно, померла до 1658 р. Друга сестра Виговського (на жаль її ім'я невідомо) стала дружиною Павла Тетері. Цей важливий факт наводить відомий сучасний історик Ярослав Дашкевич: виявляється, під час служби в Луцьку як підписка у луцькому громадському суді Тетеря познайомився з Виговським, а незабаром і одружився з його сестрою.

Двоюрідний брат І. Виговського, Самійло, був сотником (разом з полковником Іваном Нечаєм — зятем Богдана Хмельницького — він запекло боронив Бихів від московських загарбників), двоюрідний дядько Василь — овруцьким полковником. Родичем гетьмана був і сотник

Криштоф Виговський, один з керівників повстання на Поліссі. Дехто з дальшої рідні (двоюрідний брат Юрій, двоюрідний племінник Ілля) служили на боці Речі Посполитої і лише після Гадяцького трактату перейшли, як і Василь Виговський, під українські прапори. Вони обидва брали участь у Конотопській битві, причому Ілля був там поранений з вогнепальної зброї. Про Юрія відомо, що він був одружений з Марією Скурат (Скуратівською), мав від неї сина Йосипа, котрий став потім велятицьким старостою Речі Посполитої.

За Переяславським договором 27(17) жовтня 1659 р. між Московською державою та Україною, який підписав гетьман Юрій Хмельницький, всі Виговські мали бути видані цареві Олексію Михайловичу («О Выговских изменниках. Чтоб изменника Ивашка Выговского, жону и дети, гетман и Войско отдали его царскому величеству за измену. Также и брата его Данилка и иных Выговских, которые есть в Войску Запорожском, а вперед не толко при гетмане и в урядниках, но и в Войску Запорозком Выговским не быт»). Таким чином, на сибірське заслання були відправлені Данило, овруцький полковник Василь, який потрапив у полон у бою під Васильковим в середині вересня 1658 р., Юрій та Ілля. Пізніше до них долучився Самійло, якого взяли в Бихові. Данила, як уже говорилося, було вбито по дорозі. Але

більша частина цього розгалуженого роду залишилася на Волині, яка тоді була під владою Речі Посполитої, і уникнула царської «ласки». Про молоді роки майбутнього гетьмана майже нічого не відомо. Він дістав добру освіту. Якщо натяк польського хроніста Веспасіяна Коховського має під собою підстави («Давно у одній школі з Хмельницьким будучи, цих же самих штук навчився»), тоді виходить, що Виговський навчався разом з Хмельницьким у Львівському єзуїтському колегіумі. Якщо ж Виговський народився пізніше (як вважають деякі дослідники — у 1616 р.), то він міг навчатися у Києво-Братському колегіумі. Майбутній гетьман володів, крім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був прекрасним каліграфом і оратором. Згадуваний Коховський відзначив, що майбутній гетьман вів тверезий спосіб життя, тобто не зловживав алкогольними напоями. Згідно з даними Самійла Величка, Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах». Не випадково він пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колегіуму, добився для нього загальновизнаного статусу академії, тобто університету. Виговський завжди підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем, ректором цього колегіуму у

1653–1655 рр., а потім ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря (у 1655–1672 рр.), письменником, теологом і істориком.

Не було випадковістю і те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні чаші й ризи. Майбутній гетьман був членом православного Хрестовоздвиженського братства у Луцьку, яке у боротьбі проти Речі Посполитої відстоювало українську мову і православну віру.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську Речі Посполитої «товаришем», тобто рядовим шляхтичем — професійним вояком, з яких складався кістяк армії Речі Посполитої. Служив він тоді з канівським полковником Юрієм Голубом, котрий під час Національно-визвольної війни волів залишитися на стороні Речі Посполитої і був поручником чи ротмістром козацької хоругви (100 кіннотників) у полку белзького каштеляна Адама Фірлея. Тоді ж, у роки панування короля Владислава IV (1632–1648), Виговський став командувати хоругою, відзначився у боротьбі проти «ворога святого Хреста Господня», тобто у боротьбі проти турецько-ногайсько-татарської агресії. У 30-х роках XVII ст. Виговський служив у луцькому гродському суді (хоча один з сучасних дослідників,

В. Кривошея, вважає, що тут йдеться про рідного дядька майбутнього гетьмана — теж Івана Виговського). Його начальником, як і підписка Павла Тетері, був тоді Станіслав Казимир Беневський, у майбутньому дипломат Речі Посполитої, з котрим Виговському не раз доведеться зустрічатися як генеральному писарю, а потім гетьману у 50-х рр. XVII ст. У 1635 р. І. Виговський став намісником луцького староства, а у 1638 р. писарем при Яцку Шемберкові, комісару Речі Посполитої над Військом Запорізьким у 1637–1638 рр. Очевидно, тоді ж Виговський увійшов у тісніший контакт з Богданом Хмельницьким, тодішнім генеральним писарем Війська Запорізького, принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу.

Цінні свідчення подає згаданий вище автор «Віршованої хроніки». Він вказує на високоосвіченість майбутнього гетьмана («знав польські звичаї, ляуда, сеймові конвокації, хід сеймиків, наради посольської ізби») і до того ж безпосередньо вказує на його службу у київській гродській канцелярії («Він у київській канцелярії латиною та правом вигострив язика, став вважатися (розумною) головою, невдовзі мусив знати Руських воєводств інтриги, знаючим про все (de omni scibili)») та на досить бурхливі молоді роки, оскільки Виговському доводилося долати

небезпеки, пов'язані з професійними обов'язками («хоч часом не рад і не кличе, але дізнається, коли його вже вибили, тому він мусить завжди добре охороняти свого рота, і якщо добрий язиком, то й рукою (мусить добре володіти), щоб не вилетіли зуби, до того ж мав часті сутички з ворогами»).

Приблизно у першій половині 30-х рр. XVII ст. Виговський бере свій перший шлюб з Яблонською, представницею дрібного українського шляхетського роду Київщини. Джерела свідчать, що від цього шлюбу було кілька дітей: сини Іван, Василь, Юрій, Ілля, Костянтин і Станіслав та дочка Мар'яна. Остання у середині XVII ст. була вже одружена з українським православним шляхтичем Михайлом Гунашевським, автором відомого Львівського літопису, який служив у Генеральній канцелярії в роки Національно-визвольної війни, виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького та І. Виговського, став київським протопопом і навіть купив собі, своїй дружині і своїм дітям, тобто внукам І. Виговського, землю й «Олизарівський» будинок, на що дістав відповідний запис від київського полковника Павла Яненка-Хмельницького й самого гетьмана Богдана Хмельницького від 1657 р. Цікаво, що він був знайомим з білоруським мемуаристом, ректором Замойської академії Василем Рудовичем і гостював у нього 22.07.1668 р. і розмовляв про отримання

львівським єпископом Йосифом Шумлянським королівського привілею на кафедрі і про перемиського уніатського єпископа Антонія Терлецького. Наступного дня Гунашевський вручив княгині Гризельді, матері короля Михайла Вишневецького, лист від претендента на Київську митрополію Антонія Винницького. У серпні того року Гунашевський зробив невдалу спробу вступити до православного братства у Замості. Гунашевський розповідав тоді також про свої конфлікти зі священниками у Кам'янці-Подільському та Перемишлі.

Коли Виговський овдовів, то пішли чутки, що він нібито став ченцем, але насправді він не полишив посаду генерального писаря і залишався світською людиною. У 1656 р. він взяв другий шлюб з Оленою Стеткевич, дочкою українсько-білоруського шляхтича, мстиславського підкоморія, мінського воєводи Богдана Стеткевича та княгині Олени Соломирецької. Рід Стеткевичів та Соломирецьких був значнішим за рід Виговських, до того ж українські повстанці виглядали «здрайцями» та злочинцями в очах вірнопідданих Речі Посполитої. Через це батько Олени не хотів віддавати свою дочку за генерального писаря Війська Запорізького, і Виговський зважився на несподіваний вчинок: його слуги викрали Олену і привезли її з почестями до

Києва. Генеральний писар запропонував їй руку й серце, щедро обдарував і пообіцяв у разі її відмови вийти за нього заміж повернути до батьків. Погодитися на пропозицію генерального писаря вмовляв Олену і київський митрополит Сильвестр Косов, який, до речі, був майже земляком Олени, білорусом з Жировичів на Вітебщині. Олена згодилася на шлюб і невдовзі конфлікт з її батьками було залагоджено.

Повертаючись до рідні Олени Стеткевич, відзначимо, що її батько Богдан Стеткевич був сином брацлавського підкоморія Вільгельма Стеткевича і княгині Ганни Огінської (з цього роду походить композитор XIX ст. Огінський, автор знаменитого полонезу), онуком надвірного литовського маршалка Богдана Стеткевича та княгині Овдотії Друцької-Горської. Він мав маєтності у Білорусі (у Мінському, Мстиславському та Оршанському повітах), брав участь у польсько-шведській війні у Прибалтиці (20-ті рр. XVII ст.), був ротмістром у Смоленській війні 1632–1637 рр., новогрудським каштеляном. Він прославився як один з визначних покровителів Києво-Могилянського колегіуму, разом з дружиною заснував Кутеїнський православний монастир під Оршею, а також Буйницький та Боркулабівський монастирі, був близьким співробітником св. Петра Могили, який навіть

присвятив йому друковане в Києво-Печерській лаврі «Учительне євангеліє» (1637) і призначив його своїм заповітом одним з опікунів Києво-Могилянської академії. Через свого тестя Виговський увійшов у родинні зв'язки з рядом відомих українських та білоруських шляхетських, навіть князівських родів. Зазначимо, що брат Олени Стеткевич Михайло, який навчався у Києво-Могилянському колегіумі у 30-х роках XVII ст, можливо одночасно з І. Виговським, теж стане під прапори Богдана Хмельницького, так само, як і його двоюрідний брат Юрій. Михайло Стеткевич прославився як високоосвічена людина, ревнитель православ'я, фундатор Боркулабівського монастиря. За участь у повстанні на боці українського народу король Ян Казимир конфіскував у нього маєтності Погост і Новий Двір у Пінському повіті. По смерті Виговського Михайло прийняв чернечий постриг і помер у монастирі. Сестра Олени Стеткевич була в шлюбі з шляхтичем Іваном Суходольським, одним з найвідоміших помічників Івана Нечая, чауського та старобихівського полковника, брата славетного Данила Нечая, який був свого часу брацлавським полковником (у 1648–1651 рр.). Варто відзначити, що свояком Виговського став князь Микола Святополк-Четвертинський (помер у 1659 р.), мінський каштелян, одружений з княгинею

Доміцеллою Соломирецькою, двоюрідною сестрою Олени Стеткевич. Він був сином знаменитого Стефана Святополк-Четвертинського (1574–1665), брацлавського підкоморія з 1629 р., члена Луцького православного братства, одного з чільних представників української православної шляхти, яка визнала зверхність Війська Запорізького. Старий князь Стефан був активним учасником відновлення православної ієрархії у 1620 р., зокрема у його маєтності Животові було висвячено єрусалимським патріархом Феофаном та ще двома митрополитами Паїсія Іполітовича на єпископа холмського та белзького. Він мав також міцні зв'язки з київськими митрополитами Йовом Борецьким, св. Петром Могилою, Сильвестром Косовим, Дионісієм Балабаном, причому останній відспівав його сина Миколу у Новочетвертинському монастирі, із Захарією Копистенським, із гетьманами Війська Запорізького П. Сагайдачним, І. Петражицьким-Кулагою, Б. Хмельницьким та ін.

Вибух Національно-визвольної війни поставив перед Виговським, як і перед іншими українськими шляхтичами, питання: з ким бути. Українська православна шляхта у своїй масі підтримувала національно-визвольні й релігійні тенденції Національно-визвольної війни, але вороже ставилася до антифеодальних. Це питання